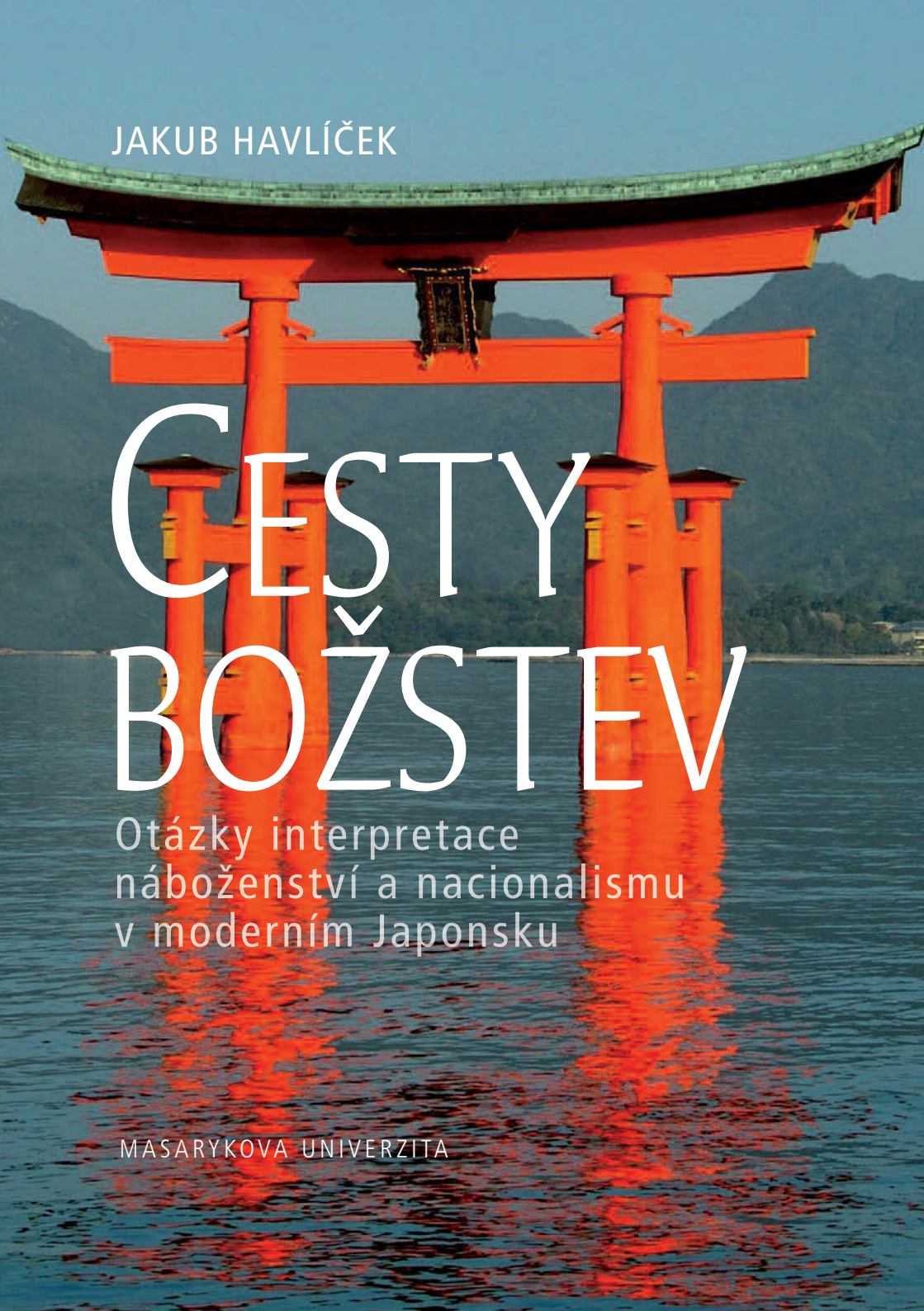

JAKUB HAVLÍČEK

CEŠTY BOŽSTEV

Otázky interpretace
náboženství a nacionalismu
v moderním Japonsku

MASARYKOVA UNIVERZITA

JAKUB HAVLÍČEK

CESTY BOŽSTEV

Otázky interpretace náboženství a nacionalismu v moderním Japonsku

muni
PRESS

Knihu recenzovali:

Mgr. Ivona Barešová, Ph.D.

Mgr. Martin Klapetek, Ph.D.

doc. Mgr. Martin Slobodník, Ph.D.

JAKUB HAVLÍČEK

CESTY BOŽSTEV

Otázky interpretace
náboženství a nacionalismu
v moderním Japonsku

MASARYKOVA UNIVERZITA / BRNO / 2011

Havlíček, Jakub

Cesty božstev : Otázky interpretace náboženství a nacionalismu
v moderním Japonsku / Jakub Havlíček – Vyd. 1 – Brno:

Masarykova univerzita, 2011. 223 s.

ISBN 978-80-210-5563-6

DOI:10.5817/CZ.MUNI.M210-5563-2011

21/29-1/-9

religionistika

náboženství

Japonsko

Kniha vznikla s finanční podporou grantového fondu děkana Filozofické fakulty Masarykovy univerzity pro rok 2011 (grant „Výzkum náboženských tradic Japonska ve spektru interpretací: případ šintó“, grantový projekt MUNI/21/HAVL/2011).

Fotografie na obálce: brána *torii* u svatyně Icukušima
(foto autor, duben 2004).

Copyright © 2011 Jakub Havlíček

Layout © 2011 Eva Lufferová

Cover photo © 2011 Jakub Havlíček

QQ@L 756+6.+0/.+550/+6 &mIjgIc 8 nbd'

ISBN 978-80-210-5563-6 &`pm,mt\_lù t\_x`_'

DOI:10.5817/CZ.MUNI.M210-5563-2011

Šárce

Není žádný jednoduchý vzor. (...) Když chceš ve světě najít číslo 216, najdeš ho všude. 216 kroků od rohu ulice ke vstupním dveřím. 216 vteřin, které strávíš jízdou výtahem. Když něco posedne tvou mysl, vše ostatní odstraníš a najdeš to všude.

Starí Japonci považovali herní desku na go za obraz vesmíru. Ačkoli vypadá jednoduchá a uspořádaná, je-li prázdná, ve skutečnosti jsou možnosti hry nekonečné. Říkají, že ani jedna hra go není jako žádná jiná. Docela jako sněhové vločky. Takže herní deska go vlastně představuje mimořádně složitý a chaotický vesmír.

(Pí, režie Darren Aronofsky, 1998)

Mapa není teritorium, mapy jsou ale to jediné, co máme.

(Smith 1993: s. 309)

Průvod kněží pod branou *torii* ve svatyni Kamigamo, Kjóto (foto autor, únor 2004).

OBSAH

Poznámka k přepisu japonských termínů a vlastních jmen	13
1. ÚVODEM	15
2. VÝZKUMNÉ OTÁZKY, KLÍČOVÉ POJMY	
A TEORETICKO-METODOLOGICKÝ RÁMEC	19
Cíle a výchozí předpoklady	19
Teoreticko-metodologický rámec	21
„Religionistika je věda...“: religionistika v systému věd	24
„Religionistika je věda zkoumající...“: základní pravidla religionistického zkoumání	28
„Religionistika je věda zkoumající náboženství“: pojem náboženství v religionistice	29
Náboženství, společnost, jedinec: náboženství jako sociální konstrukt	31
Vědecká imaginace náboženství – dvě definice	41
Předmět výzkumu – problém náboženského faktu	44
Identifikace náboženských faktů v japonském kontextu – emický a etický přístup	46

Implicitní a explicitní náboženství	53
Náboženství, politika a nacionalismus	62
Koncepce národa v sociálních vědách	71
Závěr	74

3. VĚDECKÁ IMAGINACE A NÁBOŽENSTVÍ JAPONSKA 77

Úvod	77
Šintó jako „cesta <i>kami</i> “	78
H. Byron Earhart	82
Karel Werner	85
Thomas P. Kasulis	87
Co je šintó? Konstrukce a „dekonstrukce“ cesty <i>kami</i>	92
Japonské náboženství	103
H. Byron Earhart o japonském náboženství	105
Joseph M. Kitagawa	109
Isaiah Ben-Dasan	110
Závěr: mnoho tradic a jedna svatá cesta – východisko nebo slepá ulička?	114

10

4. JASUKUNI MONDAI – PŘÍPAD JASUKUNI 121

Úvod	121
Popis svatyně Jasukuni	124
Restaurace Meidži	125
Vznik Jasukuni	126
Povaha božstev v Jasukuni, proces „uvádění“ do svatyně a terminologie	128
„Státní šintó“ a formování japonského národa v období Meidži	131
Japonské národní obrození a kořeny tzv. státního šintó	135
Jasukuni a II. světová válka	151
Jasukuni po roce 1945	153
Případ Nakaja Takafumi	156
Jasukuni – od 60. let do současnosti	159
Jasukuni a uctívání předků	164
Závěr	173

5. ZÁVĚREM: NÁBOŽENSTVÍ JAPONSKA	
V RELIGIONISTICKÉ PERSPEKTIVĚ	175
Bibliografie	183
Shrnutí	201
Klíčová slova	202
Summary	203
Keywords	204
Seznam japonských pojmů	205
Rejstřík	213

Poznámka k přepisu japonských termínů a jmen osob

13

V textu je použita česká forma přepisu japonských slov, vzorem je publikace Reischauer, Edwin O. – Craig, Albert M. (2000), *Dějiny Japonska*, Praha: Nakladatelství Lidové noviny. U japonských osobních jmen je na prvním místě uváděno jméno rodové (příjmení) všude, kde je to vhodné. V bibliografických údajích je zachována originální (ve většině případů Hepburnova) forma přepisu japonských pojmů a jmen japonských autorů. Kromě obecně známých termínů (např. kamikaze, šógun) a jmen osob jsou japonské pojmy všude tam, kde je to vhodné, uváděny v kurzívě. V citátech je u japonských termínů zachován typ písma užitý v citovaném zdroji. Ženská příjmení jsou přechylována a japonské termíny skloňovány tam, kde je to stylisticky vhodné.

1. ÚVODEM

V roce 2003 se mi dostalo možnosti studovat v rámci desetiměsíční výměnné stáže na univerzitě Kansai Gaidai ve městě Hirakata, které je součástí Ósaky. Program asijských studií univerzity Kansai Gaidai nabízel kromě výuky japonštiny také velký výběr kurzů zaměřených na dějiny a kulturu východní Asie, z nichž jsem si vzhledem ke svému odbornému zaměření vybral semináře věnované náboženství a společnosti Japonska. Mezi jinými jsem absolvoval kurzy „Antropologické pohledy na kulturu a společnost v Japonsku“ Jeffry T. Hestera a „Náboženství v Japonsku“ Elizabeth R. Kenneyové – oba kurzy měly zásadní vliv na výběr tématu knihy. Vedle práce v seminářích, díky níž jsem se důkladně seznámil s vědeckou reflexí japonské kultury a společnosti, jsem dostal také jedinečnou příležitost poznat japonské náboženské tradice v „žité“, aktuální podobě, když jsem v Kjótu a Ósace navštívil přes padesát náboženských slavností a rituálů. Do Japonska jsem se poté vrátil na kratší pobyty ještě třikrát – v srpnu 2005, v dubnu 2006 a v srpnu 2011. Tyto studijní pobyty mě přivedly k tématu, kterým se chci zabývat v této práci, totiž k otázce vztahu náboženství a tvorby národní identity v současném Japonsku a kritickému pohledu na teoreticko-metodologické přístupy k této problematice.

Díky studiu v Japonsku jsem se začal zabývat problematikou debat o pojetí japonské národní identity (*nihondžinron*), kde mne zvláště zaujaly otázky spojené s vymezováním údajné jedinečnosti japonské národní kultury, s procesy vytýčování hranic určujících příslušnost k japonskému národu a kulturních

vazeb tvořících pomyslný tmel japonského národa: z jakých důvodů je japonská kultura prezentována jako jedinečná a homogenní? Jakou roli zde hrají jevy, které lze označit jako náboženské? A jak lze v japonském prostředí náboženské jevy rozeznat?

Pobyty v Japonsku mě také přivedly k závěru, že součástí tzv. japonské národní identity, vymezené na základě kulturní jedinečnosti Japonska a jeho obyvatel, je velké množství jevů, které lze označit jako „náboženské“ a které jsou prezentovány jako nedílná součást japonské identity. Důležité místo zde bezesporu zaujímá *šintó*,¹ označované jako „původní japonské náboženství“.² Šintó bývá i v odborných textech zmiňováno jako typická součást národní identity Japonců.

Během studijních pobytů v Ósace a Kjótu jsem měl možnost pozorovat, jak je japonská společnost prodchnuta rozličnými normami a zvyklostmi, nacházejícími výraz v ritualizovaném chování, které nesou, řečeno slovy J. Waardenburga, „implicitně náboženský“ charakter.³ Sami Japonci přitom často označují tyto zvyky, normy, rituály a ceremonie jako součást kultury a tradice, jež otevřeně odmítají považovat za „náboženské“, i když se často dějí v kontextu, který z nich, jak uvidíme dále, oprávněně činí předmět zájmu religionistiky.⁴

S tím samozřejmě souvisí další okruhy problémů, jež bude třeba v zmínit, které ale bude jen stěží možné zpracovat v plné šíři. Mám na mysli například problematiku koncepcí národa, vztahu náboženství, ideologie a politiky, problematiku tzv. občanských náboženství, možnosti interpretace procesů aktivního hledání a vytváření tradice, nebo otázku, zda a jak se oficiální pojetí japonské kultury, u něhož lze předpokládat politickou motivaci, odráží ve vědeckých pracích. Je jasné, že se v této studii setkáme s řadou dalších

¹ Tato studie se, pokud je to možné, vyhýbá užívání pojmů „šintoismus“ a „šintoistický“. Připojení latinské koncovky „-ismus“ k původnímu japonskému termínu *šintó* lze vykládat jako implicitní vyjádření myšlenky kompaktní, systematické náboženské tradice, která je vnášena do složitého souboru jevů spojených s uctíváním božstev *kami*. Zjevně se zde odráží snaha tento složitý soubor náboženských jevů *a priori* systematizovat a dát mu určitý řád, který však pouhým pojmenováním není dostatečně metodologicky zakotven. Takový přístup k šintó je se může jevit jako zjednodušující a z metodologického hlediska sporný. Proto bude v této studii všude, kde to bude stylisticky vhodné, upřednostňován japonský termín *šintó*.

² V anglicky psané odborné i populárně naučné literatuře se obvykle používá termín „Japan's indigenous religion“. Viz mj. *Japan: Profile of a Nation* 1994 (s. 212, heslo „Shinto“); Kitagawa 1987; Kodansha VII 1983 (s. 125, heslo „Shinto“); srov. Kraemerová 2005: s. 101–142.

³ Waardenburg 1997: s. 127–130.

⁴ Srov. Reader 1991^b a R. Anderson 1991. Problematika vymezení předmětu výzkumu religionistiky v japonském kontextu je jedním z klíčových témat této knihy.

podobných témat, s nimiž se budeme muset alespoň rámcově vypořádat. Tato témata poskytují prostor pro další studium a otevírají řadu dalších otázek, které musí, alespoň prozatím, zůstat mimo rámec této práce.

V první části práce se budeme zabývat obecnými otázkami vymezení kategorií, jako je například termín „náboženství“. Pokusíme se vymezit principy, kterými se v přístupu k zacházení s obecnými pojmy a k výběru a zpracování dat řídí religionistika jako kritická sociální věda. Určíme prostor, v rámci něhož se jako religionisté budeme při naší práci pohybovat, a formulujeme základní otázky, na něž budeme v naší práci hledat odpovědi.

Ve druhé části se budeme zabývat několika „obrazy“ japonské religiozity v odborné a populárně naučné literatuře. Budeme tyto systematizující výpovědi o náboženských fenoménech Japonska podrobněji zkoumat z hlediska principů, které formulujeme v první části práce. Cílem bude zjistit kritéria, podle nichž autoři vytvářejí koncepty „šintó“ a „japonského náboženství“.

Ve třetí, historicky zaměřené části budeme sledovat určité souvislosti spojené s případem tokijské svatyně Jasukuni a na základě popisu a analýzy „případu Jasukuni“ se nakonec pokusíme o stanovení interpretačního rámce, který můžeme použít při zkoumání religiozity moderního Japonska.

Větší část textu knihy vznikala v letech 2004–2009 jako disertační práce⁵ na Ústavu religionistiky Filozofické fakulty Masarykovy univerzity a některé dílčí studie ke knize byly v letech 2009–2011 publikovány v odborných časopisech a sbornících.⁶

Původní disertace vznikla pod laskavým vedením Dušana Lužného, kterému patří můj vřelý dík. Velké díky rovněž patří všem, kteří radou či podporou přispěli ke vzniku této knihy, Martinu Klapetkovi a Ivoně Barešové, oponentům původní disertace Ivanu R. V. Rumánkovi a Martinu Slobodníkovi, mým učitelům Luboši Bělkovi, J. T. Hesterovi a E. R. Kenneyové, a všem milým kolegům a kolegyním z Ústavu religionistiky Masarykovy univerzity. Pomocí, radou a pochopením přispěli členové mé rodiny, kterým patří můj velký vděk.

Knihu věnuji své ženě Šárce, vůči níž jsou jakákoli slova díky hluboce nedostatečná.

Na Rybníčku v Nových Hradech dne 31. srpna 2011

⁵ Havlíček 2009^b.

⁶ Havlíček 2009^a; týž 2009^c; týž 2009^d; týž 2010; týž 2011.

2. VÝZKUMNÉ OTÁZKY, KLÍČOVÉ POJMY A TEORETICKO-METODOLOGICKÝ RÁMEC

Cíle práce a výchozí předpoklady

Obecným cílem naší studie je kritický pohled na problematiku vymezování pole zájmu religionistického zkoumání. Na základě rozboru konkrétního případu z oblasti náboženství Japonska se pokusíme nalézt odpověď na otázku, zda a jak se lze v rámci religionistického bádání zabývat „náboženskými“ fenomény, ale i těmi skupinami jevů, jež bývají někdy v odborné literatuře označovány jako „kvazi-“, či „pseudonáboženské“,⁷ „implicitně náboženské“⁸ atp. Půjde nám zejména o problematiku nacionalistických ideologií, jejíž alespoň stručné analýze se vzhledem k tématu této práce nelze vyhnout, nebo o ritualizované společenské chování a normy, zvláště pokud jsou uváděny v souvislosti se svébytným národním charakterem a v kontextu, který je možné označit jako „náboženský“.⁹ Pokud se otevření těchto témat v rámci religionistického diskursu¹⁰ ukáže jako oprávněné a nosné, může být významně rozšířen okruh

19

⁷ Viz např. Eliade 1994 (s. 146); Johnson 1960 (s. 457–461).

⁸ Viz např. Waardenburg 1997, srov. Fitzgerald 2000 (s. 98–118).

⁹ Příklad Japonska se zdá k analýze tohoto druhu velmi vhodný, neboť šintó je, jak uvidíme dále, uváděno jako jeden z určujících prvků japonské národní identity.

¹⁰ K pojmu diskurs viz Hendl 2008: „Daný specializovaný (vědecký) jazyk a asociované myšlenky včetně sociálních dopadů, které vytvářejí jistý typ mocenských vztahů. Určité fenomény se vytvářejí uvnitř diskursu a neexistují mimo něj“ (s. 389). Srov. Foucault 2002:

jevů, kterými se religionistika zabývá. Přitom je zřejmé, že rozšiřování zorného úhlu religionistiky je zcela přirozené a nevyhnutelné vzhledem k tomu, že dosavadní teoreticko-metodologické rámce nemohou být uspokojivě využity při zkoumání stále se měnícího, složitého souboru jevů, které je možné zahrnout pod pojem „náboženství“.¹¹ Důležitost religionistické reflexe tzv. „implicitně náboženských“ jevů navíc naznačují práce mnoha badatelů, z nichž můžeme prozatím zmínit alespoň známé publikace Roberta N. Bellaha, jenž se zabýval náboženskou situací ve Spojených státech a na základě svého zkoumání rozpracovává koncept „občanského náboženství“,¹² a rovněž Jacquese Waardenburga, který v závěru svého úvodu do religionistiky hovoří o nezbytnosti rozšířit zájem religionistiky o tzv. implicitní náboženství.¹³ Musíme se však také ptát, zda kategorie „implicitního náboženství“ a další podobné koncepce obstojí při bližším kritickém pohledu.

Budeme tedy hledat odpověď na otázku, jakou roli hrají v procesech vytváření, šíření a reprodukce japonské národní identity prvky, které lze označit jako „náboženské“. Zaměříme se zejména na případ tokijské šintoistické svatyně Jasukuni a budeme sledovat předpoklad, podle něž může analýza případu Jasukuni vést k rozkrytí procesů vytváření japonské národní identity, tedy procesů konstrukce a šíření idejí, které vymezují totožnost příslušníků japonského národa. Vedle toho se nelze vyhnout zevrubnému pohledu na místo, které v procesech vzniku japonské národní identity zaujímá náboženský systém

„A nakonec, jak pevně věřím, namísto postupného upevňování významu tak nestálého slova, jako je ‚diskurs‘, jsem jeho významy spíš rozmnožil: jednou to byla obecná doména všech výpovědí, jednou individualizovatelná skupina výpovědí, jindy stanovená praxe, zahrnující určitý počet výpovědí (...)“ (s. 122). Vidíme, že pojem lze chápat různě. Používáme-li pojem „religionistický diskurs“, chápeme jej jako stanovenou praxi, soubor pravidel, jimiž se řídí vědecká výpověď o náboženstvích. Formulace pravidel výpovědi – již můžeme ztotožnit s teoreticko-metodologickým rámcem – je nezbytnou součástí každé vědecké práce. Srov. Kuhn 1997: „Musí také existovat pravidla omezující jak povahu přijatelných řešení, tak kroky, jimiž se tohoto řešení dosahuje“ (s. 49). Tato pravidla musejí být ve vědecké práci vyjádřena co nejpřesněji. K problematice spojené s termínem „diskurs“ viz Mills 2007.

¹¹ Srov. Horyna 2008.

¹² Bellah 1991 (s.168–189).

¹³ Waardenburg 1997: „Dnes je ovšem zřejmé, že religionistika ve své klasické podobě vycházela z příliš tradiční a omezené definice předmětu svého studia a že zanedbávala náboženské fenomény a systémy, které tak unikaly z jejího dohledu. Myslím zde zejména na užívání normativních konceptů náboženství, jejichž prostřednictvím nebyla tato vědecká disciplína následně s to určitě fenomény a systémy rozpoznat jako náboženské. (...) Identifikace a studium implicitních náboženství tedy představuje neodmyslitelný doplněk jakéhokoli bádání o náboženstvích explicitních“ (s. 128).

označovaný jako *shintó* neboli „cesta božstev“ či „cesta *kami*“.¹⁴ Podnikneme rovněž historickou analýzu zaměřenou zejména na období od tzv. restaurace Meidži v roce 1868 do současnosti, jejímž cílem bude zjistit, jak se v tomto období koncepce japonské národní identity vytvářela, šířila a měnila a jaký vliv na ni měly události spojené s porážkou Japonska v roce 1945. Pokusíme se odhalit, jak se koncepce japonského národa, rozvíjená a prosazovaná ve druhé polovině 19. a počátkem 20. století, projevuje v poválečných japonských dějinách, kdy mělo podle představ Spojenců dojít k přetvoření japonského císařského státu v demokracii „západního“ typu.

Teoreticko-metodologický rámec

Zvolené téma je samozřejmě možné nahlížet z mnoha úhlů, ať už z pohledu sociologie, sociální a kulturní antropologie, historie nebo politologie. Každé z těchto hledisek může přinést velmi cenné poznatky, každé z nich si však vybírá a zpracovává soubory dat poněkud odlišným způsobem a v posledku tak náboženské prvky buď opomíjí, nebo odráží více či méně okrajově. V této práci proto půjde o pojetí religionistické, jež se zaměřuje v první řadě právě na ty jevy, které lze za splnění určitých, předem co nejpřesněji stanovených teoreticko-metodologických podmínek, označit jako náboženské. Religionistické pojetí, spočívající ve zkoumání jevů definovaných jako náboženské coby ústředního zájmu bádání, se musí v první řadě zabývat identifikací, popisem a analýzou kontextu jevů, které ale zároveň lze jediné na základě důkladné analýzy jejich souvislostí označit jako „náboženské“. Kontext přitom zahrnuje mimo jiné vznik daných jevů, způsoby jejich reprodukce a změny, kterým zkoumané fenomény podléhají, přičemž náboženské jevy jsou chápány jako produkty a součásti lidské společnosti, která je na jedné straně vytváří a formuje, na straně druhé je jimi sama utvářena a formována.¹⁵ Religionistika se také zabývá samotnými procesy, v nichž je určitým jevům náboženský význam přisuzován nebo naopak upírán. Hledisko vědy o náboženstvích je tedy velmi vhodným prostředkem k nalezení odpovědi na základní otázku této práce: zda a jakým způsobem jsou v procesu

¹⁴ První znak – *šin*, *džin* nebo *kami* – lze interpretovat jako „bůh“, „božstvo“ nebo „bohové“, „božstva“, druhý – *tó*, *dó* nebo *miči* – pak jako „cesta“. Druhý znak slova *shintó* (*tó*, *dó* nebo *miči*) v čínštině označuje rovněž „cestu“, *tao* (*dao*). Kombinaci obou znaků pak lze číst jako *shintó* nebo *kami* (*no*) *miči*.

¹⁵ Ponechme nyní stranou mimosociální faktory (jež obecně chápeme jako faktory nesouvisející se společností ani s jedincem), jako je například vliv přírodního prostředí.